

ÎNSEMNĂTATEA ELEMENTULUI EMOTIV ÎN STRUCTURA TRIPARTITĂ A VINOVĂȚIEI ÎN DREPTUL PENAL SUBSTANȚIAL

Stela BOTNARU

Universitatea de Stat din Moldova

În prezentul articol sunt supuse unei analize minuțioase noțiunea și structura vinovăției în dreptul penal substanțial. Prin argumente de rigoare s-a demonstrat că vinovăția are o structură tripartită (elementele intelectual, volitiv și emotiv). Folosind diverse metode științifice autorul prezintă o nouă abordare a vinovăției, ceea ce i-a permis să fundamenteze un concept original cu privire la particularitățile atitudinii psihice manifestate atât de către persoanele care au comis fapte prejudiciabile cu discernământ păstrat, cât și de către persoanele cu discernământ diminuat. Este subliniată semnificația juridico-penală a emoțiilor sub imperiul cărora sunt comise fapte infracționale, demonstrând că în unele cazuri stările emotive deosebite pot influența diminutiv psihicul uman. Întru confirmarea propriei poziții, autorul a purces la o abordare multidisciplinară (drept penal, psihologie, neurofiziologie) a obiectului de cercetare. Pe cale de consecință, s-a constatat existența unei lacune legislative depistate în art.23¹ CP RM, care poate fi înlăturată doar prin extinderea temeiurilor de operare a noșiei cu privire la responsabilitatea redusă.

Cuvinte-cheie: *vinovăție, element intelectual, elementul volitiv, element emotiv, conștiință, voință, act voluntar, comportament volitiv, comportament impulsiv, situație afectogenă, stare emotivă, nevroză afectivă, responsabilitate redusă.*

SIGNIFICANCE OF THE EMOTIONAL ELEMENT IN THE TRIPARTITE STRUCTURE OF CULPABILITY IN THE SUBSTANTIVE CRIMINAL LAW

In this article there are subject to a detailed analysis the notion and the structure of culpability in the Substantive Criminal Law. By means of important arguments there was demonstrated that culpability has a tripartite structure (the intellectual, volitional and emotional element). Applying different scientific methods, the author has performed a new approach of culpability that has contributed to the creation of a new original concept regarding the peculiarities of mental attitude manifested by the persons with full discernment both by those who had committed crimes with diminished discernment. The author has emphasized the significance of the emotions in Substantive Criminal Law, proving that in some cases the special emotional state of the perpetrator could have a diminutive influence upon the human mind. In order to confirm proper position, the author effectuated a multidisciplinary scientific approach (criminal law, psychology and neurophysiology). As a result, there was detected a legislative deficiency in the limits of the article 23¹ Criminal code of the Republic of Moldova, which could be eliminated, according to the view of the author, only in the case if the legal norm on diminished responsibility will be revised for further extension of the legal grounds of its operation.

Keywords: *culpability, intellectual element, volitional element, emotional element, consciousness, will, voluntary act, volitional conduct, impulsive conduct, an affective situation, emotional state, affective neurosis, diminished responsibility.*

Este bine cunoscut că la momentul comiterii fapta infracțională reprezintă un ansamblu al obiectivului și subiectivului, al interiorului și al exteriorului, al fizicului și al psihicului. Fără a pătrunde în esența elementelor subiective, în lipsa unei analize minuțioase a trăirilor lăuntrice ale celui care comite fapta prejudiciabilă devine imposibilă comprehensiunea și restabilirea celor comise de către făptuitor.

Orice infracțiune are particularitățile sale, mecanism psihologic propriu, cu diverse combinații ale elementelor intelective, volitive și emotive.

Mecanismul psihologic al oricărei infracțiuni este reprezentat în literatura de specialitate în felul următor: necesitatea omului care stă la baza oricărei activități provoacă un anumit interes, conștientizarea acestui interes, precum și a obiectului care îl poate satisface induce la apariția motivului și scopului unei activități [6, p.36].

În acest sens, în psihologie se susține că comportamentul uman constituie un fenomen complex pentru cercetare și nu poate fi redus doar la mișcările corporale. În afara mișcărilor corpului uman psihicul uman constituie forța motrice a oricărui act comportamental, iar procesele volitive stau la baza legăturii strânse cu corpul uman și reacțiile acestuia [10, p.130-131].

De fapt, trăirile lăuntrice constituie reflectarea factorilor externi care le-au și provocat. În acest sens, autorul rus B.A. Якушин subliniază că fenomenele psihice nu constituie doar produsul unei reflectări mecanice a cărora obiecte sau procese exterioare, ci există o simbioză a unui fenomen extern perceput subiectiv prin

prisma personală. Anume această prismă personală condiționează conținutul și „tonalitatea” perceperii umane. Același autor menționează că ceea ce se numește „personalizat” constituie, de fapt, rezultatul prelucrării obiectelor și proceselor exterioare prin intermediul unor procese psihice și anatomice caracteristice unei persoane concrete. Prin urmare, autorul conchide că exteriorul, pentru cel care îl reflectă, poartă nu doar amprenta personală, ci și a experienței sociale proprii [11, p.116-117].

Din cele expuse putem deduce că *conștiința* nu poate fi considerată unicul factor decisiv în mecanismul comportamental al omului. Fundamentală se impune a fi *ființa* care și determină conștiința persoanei.

În acest perimetru de doctrină, trebuie să evidențiem că orice faptă are o însemnătate socială, având o predestinație determinată. În același timp, conștientizarea faptei presupune și comprehensiunea unor fațete și caracteristici ale acesteia. Dacă există conștientizarea faptei, atunci trebuie să existe și atitudinea personală față de aceasta. Percepând caracterul obiectiv al faptei comise, persoana nu doar simplu reflectează asupra acestei fapte, ci și își formează o atitudine selectivă față de ea. Atunci când comite o faptă prejudiciabilă persoana nu doar conștientizează că comite ceva obiectiv, dar și faptul că prin acest gest își manifestă atitudinea față de alte persoane, de societate în întregime, față de legi.

Anume interconexiunea aspectelor faptice cu cele interpersonale ale psihicului uman ne permite să tratăm pluriaspectual atitudinea psihică diferită în cazuri aparent identice. Confirmarea celor relatate o găsim și la В.А. Якушин, care susține că conștientizarea caracterului prejudiciabil al propriilor acțiuni cuprinde atât latura faptică, cât și cea socială [11, p.127-128].

În literatura de specialitate rusă se susține unanim că *vinovăția* constituie atitudinea psihică a persoanei prevăzută de legea penală în formă de intenție sau imprudență față de fapta comisă și urmările acesteia, prin care aceasta își exprimă atitudinea negativă față de interesele altor persoane și ale societății în general [6, p.35].

Pe cale de consecință, în doctrină juridico-penală contemporană *vinovăția* este abordată ca:

- semn al laturii subiective a componenței de infracțiune, fiind definită ca atitudine psihică manifestată sub formă de intenție sau imprudență manifestată față de fapta prejudiciabilă și urmările acesteia;
- temei general pentru survenirea răspunderii penale care nu se limitează doar la atitudinea psihică a făptuitorului față de cele comise, ci presupune existența unui ansamblu de împrejurări obiective și subiective ce mărturisesc prejudiciabilitatea acestuia și a celor comise de el pentru societate [4, p.22].

Astfel, se consideră răspândită tratarea *vinovăției* ca fiind (1) *atitudinea psihică a persoanei față de fapta comisă* sau (2) *ca fiind aprecierea psihică a comportamentului uman*. Amintim că *vinovăția* persoanei constituie, în același timp, și semnul infracțiunii, ceea ce și-a găsit oglindire în legea penală a Republicii Moldova.

În acest sens, autorul В.А. Якушин evidențiază următoarele *forme de manifestare a atitudinii psihice*:

- a) atitudinea făptuitorului față de alte persoane, de societate în general, de valorile acesteia, precum și de idealurile și de viciile acesteia;
- b) atitudinea față de sine însuși, de necesitățile și interesele proprii, dependențe și obișnuințe, față de conținutul propriei activități vitale;
- c) atitudinea față de obiecte materiale concrete din lumea exterioară care sunt semnificative pentru această persoană [11, p.122].

Conținutul vinovăției este format și determinat prin atitudinea personală a făptuitorului care reflectă procese psihice dominante. Anume astfel de procese explică și arată trăiri lăuntrice ale persoanei, conținutul proceselor intelective, volitive și emotive. Deosebiri depistate în aceste procese stau la baza delimitării faptelor care în aparență sunt asemănătoare, însă care, din punct de vedere subiectiv, diferă substanțial.

Precizăm însă că în legătura cu dezvoltarea impetuoasă a psihologiei și a psihiatriei majoritatea formelor de manifestare a activității umane este interpretată din punctul de vedere al *inconștientului*. Actualmente manifestările comportamentale se încearcă a fi explicate prin a le atribui *inconștientului* uman, cum ar fi, spre exemplu, manifestările comportamentale elementare ale omului (reacțiile obișnuite, aptitudinile de a comunica etc.).

Astfel, *inconștientul* este pe larg abordat în operele savanților care s-au expus pe marginea imprudenței, și anume: a neglijenței [10, p.20-22; 7, p.101-125]. În această ordine de idei, vom preciza că criteriul obiectiv și cel subiectiv ale neglijenței reflectă atitudinea psihică a făptuitorului față de interesele ocrotite de legea penală. În acest sens, susținem opinia autorului bielorus И.О. Грүнгов, care subliniază că capacitatea făptuitorului de a prevedea urmările prejudiciabile ale faptei comise din neglijență se apreciază ca fiind capacitatea *unei persoane cu nivel de prudență medie* care practică activitatea respectivă [4, p.132-137]. Totodată, dacă

se va stabili că aceste urmări nu pot fi prevăzute de o persoană a cărei prudență este la un nivel „mediu”, atunci cele comise se încadrează în limitele cazului fortuit, iar fapta va fi considerată comisă fără vinovăție. Respectarea cerințelor cu privire la prudența necesară manifestată față de urmările posibile exclude necesitatea stabilirii criteriului obiectiv al neglijenței.

În acest segment de cercetare unii savanți opinează: „*Criteriul prudenței necesare caracteristice unei persoane medii este incompatibil cu principiul răspunderii individuale în dreptul penal*” [7, p.115]. În calitate de argument acești autori invocă următoarele: „*Aplicarea acestui criteriu va determina urmărirea penală nejustificată a persoanelor care, potrivit aptitudinilor sale (psihofizice și intelectuale), nu pot prevedea urmările prejudiciabile ale propriilor fapte. Dintr-o altă perspectivă, făptuitorii a căror prudență este sub pragul celei necesare, manifestate de către o persoană „medie”, urmează a fi liberați de răspundere penală, deoarece un astfel de făptuitor n-ar putea să prevadă caracterul prejudiciabil al propriilor acțiuni*” [7, p.115-116].

Aici se impune întrebarea: *oare recunoașterea criteriului prudenței necesare, manifestate de către o persoană medie, ar însemna imixtiunea în realizarea principiului caracterului personal al răspunderii penale și, prin urmare, subminarea acestuia?* În opinia noastră, nu. Astfel, în cazul în care, din punctul de vedere al criteriului obiectiv, făptuitorul trebuia să prevadă urmările prejudiciabile, însă nivelul lui de dezvoltare psihofizică și intelectuală era mai redus și se afla sub limita criteriului unei persoane „medii”, atunci incriminarea urmărilor prejudiciabile survenite poate avea loc doar cu condiția că au fost luate în considerare cunoștințele acumulate de făptuitor, experiența, aptitudinea lui de a prevedea survenirea acestora.

Dacă făptuitorul nu a prevăzut survenirea urmărilor prejudiciabile din careva cauze justificative, atunci neglijența va lipsi. În acest sens, subliniem că lipsa sau insuficiența cunoștințelor depistate la făptuitor constituie temei pentru calificarea celor comise drept neglijență (spre exemplu, cazuri de malpraxis medical). Considerăm că legea penală nu poate fi indulgentă față de ignoranța făptuitorului de a acumula cunoștințele necesare și indispensabile specialității pe care o posedă. Pe cale de consecință, urmărirea penală a făptuitorului, care se află sub pragul minim al unei persoane medii, pentru comiterea din neglijență a unei fapte prejudiciabile ar avea un efect educativ cu scopul asigurării unei atitudini prudente sporite pe care ar trebui s-o manifeste făptuitorul într-o asemenea situație.

Cu alte cuvinte, criteriul obiectiv al neglijenței se impune ca necesar pentru determinarea corectă a limitelor previzibilității unor consecințe nefaste pe care le implică fapta prejudiciabilă, pe când criteriul subiectiv al acesteia stabilește doar aptitudinea individuală a făptuitorului de a prevedea survenirea unor astfel de urmări în cazul concret.

În doctrină se menționează că anume *neconștientizarea caracterului* prejudiciabil al faptei în cazul neglijenței o deosebește de la alte forme ale atitudinii psihice [11, p.124]. Puțin mai târziu unii savanți au încercat să raționalizeze existența inconștientului chiar în cazul unor infracțiuni intenționate, în special al celor comise în stare de afect, argumentând că în cazul acestor infracțiuni făptuitorului îi este caracteristică starea de impulsivitate, că acțiunile nu sunt conștientizate de el și, prin urmare, această stare este incompatibilă cu caracterul voluntar al faptei prejudiciabile [9, p.10-11].

Totodată, în literatura de specialitate s-a atenționat asupra faptului că inconștientul joacă un rol important nu doar în cazul infracțiunilor imprudente, ci și în cazul celor intenționate, fiind exteriorizat în anumite obișnuințe, automatisme, deprinderi, având la bază o anumită potență psihologică [11, p.126].

Subliniem că *vinovăția* constituie aprecierea psihică a propriului comportament. Dreptul, după cum susține В.А. Якушин, este adresat persoanei care își conștientizează acțiunile [11, p.128]. Autorul ajunge la concluzia că norma de drept poate fi încălcată doar printr-un comportament conștient și volitiv, fiind simbioza activității exterioare a subiectului și a conștiinței acestuia [11, p.129].

Într-adevăr, ar fi lipsită de sens adresarea voinței legiuitorului unei persoane care nu conștientizează cele comise de ea. Mai mult, ar fi irezonabilă nu doar urmărirea penală a persoanei pentru acțiunile inconștiente comise de către aceasta, ci și corectarea făptuitorului atunci când acesta nici măcar nu realizează pentru care faptă el urmează să se corecteze.

Este indiscutabil conceptul, conform căruia modificarea coraportului dintre conștiință și voință determină formele vinovăției. Însă, conținutul vinovăției se află într-o dependență directă nu doar de elementele intelectual și volitiv, ci și de elementul emotiv, în ansamblu, precum și de coraportul dintre acestea.

Prin urmare, se impune ca inevitabilă evidențierea că existența sau absența vinovăției manifestate față de fapta comisă se stabilește în funcție de caracterul proceselor intelective, volitive și emotive.

I. *Elementul intelectual*. Atitudinea intelectuală a persoanei față de diferite circumstanțe poate fi diferită; astfel, unele din ele pot fi conștientizate absolut concret și determinat, altele pot fi conștientizate doar ipotetic (cu un anumit grad de probabilitate). Unele împrejurări pot fi conștientizate corect și adecvat, altele – eronat [6, p.35].

Nu rareori persoana are posibilitatea de a conștientiza și de a prevedea anumite împrejurări, însă nu le percepe. Posibilitatea nerealizată în situația concretă indică, de fapt, că subiectul dispunea de o informație obiectivă și că nu-l împiedicau careva obstacole de a percepe această informație. Neconștientizarea acestei circumstanțe la fel constituie o stare psihică determinată de anumite particularități ale personalității, care în mare măsură depind de facultatea de a percepe iritanții care o influențează [6, p.35].

Argumentul protagonist al semnificației primordiale a elementului intelectual este faptul că la baza diferențierii formelor de vinovăție se află, în primul rând, *elementul intelectual*. Este evident că voința persoanei este influențată nu doar de stările și caracteristicile fiziologice ale personalității, dar și de condițiile sociale în care ea se manifestă. Cu toate acestea, așa cum menționează В.А. Якушин, *îndrumarul voinței devine în exclusivitate procesul intelectual al psihicului uman* [11, p.136] (cursivul ne aparține – n.a.). Fiind de acord cu opinia expusă de către autorul citat, putem observa că voința și imboldurile care se află la baza acesteia posedă forță motrice doar atunci când sunt trecute prin conștiință, sunt analizate și reflectate prin intermediul anumitor procese intelective.

Elementului intelectual al vinovăției poate fi diferit în funcție de caracteristicile sale calitative și cantitative. Considerăm că diferențierea formelor de vinovăție se află într-o anumită dependență de gradul de conștientizare a caracterului prejudiciabil al faptei comise și de capacitatea de a prevedea urmările prejudiciabile.

Semnificația proceselor intelective ale psihicului uman este atât de mare, încât ne permite să afirmăm că elementul intelectual determină elementul volitiv și, prin urmare, nu poate constitui un coraport mecanic cu acesta.

Totodată, în literatura de specialitate s-a susținut că atitudinea intelectuală și volitivă a persoanei față de împrejurările obiective ale cauzei în mare măsură depinde de particularitățile stării psihofiziologice a acesteia (starea emoțională, starea de frică, starea ignoranței sau superstiției etc.) [4, p.217].

Într-adevăr, procesele intelective ale persoanei stau la baza delimitării faptelor infracționale de cele extrapenale, contribuie la stabilirea gradului de vinovăție a făptuitorului etc. Deducem că intelectul predomină asupra proceselor volitive, determinând natura și conținutul vinovăției, precum și formele acesteia.

Ajungem la concluzia că *absența elementului intelectual în cadrul atitudinii psihice manifestate la momentul comiterii faptei prejudiciabile exclude vinovăția persoanei și, prin urmare, răspunderea penală pentru cele comise*.

II. *Elementul volitiv*. În cadrul acestui segment de cercetare se impune ca extrem de importantă clarificarea categoriei de voință, având și o semnificație incontestabilă pentru doctrina și legea penală.

După cum menționează psihologul Н.Д. Узнадзе, gândurile persoanei, sentimentele ei, precum și voința acesteia se bazează pe asociații [10, p.50]. Ce semnifică voința? Exemplificând categoria voinței, psihologul citat *supra* precizează următoarele: „*Subiectul și comportamentul lui, precum și activitatea acestuia se contrapun unul altuia. Cu alte cuvinte, subiectul se poziționează separat acțiunii (inacțiunii) pe care el urmează să o întreprindă, omul se abstracționează de la problema care i se impune, problema este tratată ca un obiect autonom*” [10, p.127-128].

Într-adevăr, la momentul trăirilor comportamentul încă nu există, el va apărea ulterior. Comportamentul solicitat este conștientizat de către subiect prin intermediul trăirii fenomenului de viitor și nu ca ceva prezent. Subiectul chibzuiește asupra faptului dacă acest comportament urmează a fi exteriorizat în viață sau nu [10, p.127-128]. Autorul citat ajunge la concluzia că voința nu se referă la comportamentul prezent al persoanei, ci este îndreptată spre viitor; cu alte cuvinte, *voința se referă la un act de perspectivă*. Unica putere și unica sursă a comportamentului volitiv se impune a fi în exclusivitate Eu-I persoanei. Cele expuse se referă la acțiunile de perspectivă, de viitor și nu la timpul prezent.

Totodată, există situații când persoana întreprinde careva acțiuni în prezent, spre exemplu, pentru a-și potoli setea se apropie de un vas cu apă, își ia paharul și bea apă. Observăm că subiectul nu își implică activitatea sa de chibzuire, pur și simplu el își satisface necesitatea – setea. Se pare că această acțiune se desfășoară ca un proces autonom, este o acțiune prezentă, actuală și subiectul nu se fixează pe ideea că el trebuia să întreprindă vreo activitate specifică. Psihologul Н.Д. Узнадзе subliniază că în cazul respectiv

sursa comportamentului este trăită ca o *necesitate* și nu ca o *activitate*. În acest sens, autorul subliniază: „*Voința nu presupune realizarea impulsului necesității, ci uneori chiar intră în contradicție cu acest impuls, inhibându-l*” [10, p.127-128].

Astfel, în psihologie s-a formulat postulatul incontestabil, conform căruia *fundamentul anatomo-fiziologic al voinței îl constituie creierul uman* [10, p.130-131]. Acțiunea voluntară presupune un proces fiziologic complex a cărui esență constă în transmiterea impulsului fiziologic de la creier, prin intermediul activității complexe a sistemului nervos central, ce duce la contracția musculară și, pe cale de consecință, la efectuarea unei mișcări fizice. Spre deosebire de acțiunile reflectorii, această mișcare este una voluntară. Centrul care răspunde și dirijează acțiunile corpului îl constituie emisfera stângă.

În doctrina juridico-penală se atenționează că voința constituie latura practică a conștiinței care se exprimă în dirijarea activității practice a omului. Dirijarea volitivă a comportamentului reprezintă direcționarea conștientizată a eforturilor intelective și fizice pentru atingerea unui anumit scop sau abținerea de la o anumită activitate [6, p.35].

Această trăsătură caracteristică a voinței este legată cu o problemă științifică, a cărei rezolvare se impune a fi extrem de importantă pentru știința dreptului penal, și anume: *conturarea deosebirii dintre actul volitiv și actul impulsiv al persoanei*.

Suprapunând comportamentul volitiv al persoanei cu cel impulsiv, imediat vom depista diferența majoră dintre aceste două categorii. Anume *necesitatea* devine sursa comportamentului impulsiv, impulsul necesității îl provoacă pe subiect să întreprindă măsuri urgente pentru a o satisface, ceea ce constituie un act de consum.

Este de menționat că fără a cunoaște în profunzime aceste atitudini, dezvoltarea și destăinuirea psihicului uman devine dificilă sau chiar uneori imposibilă.

Voința este un proces care poate fi divizat în anumite perioade, iar oricărui act volitiv îi sunt caracteristice trei perioade de timp:

- (1) perioada pregătitoare a deciziei, când persoana își cântărește forțele proprii, avantajele și dezavantajele deciziei pe care ea și-a pus-o în plan pentru realizare, cu alte cuvinte, este o perioadă de chibzuire asupra particularităților realizării acestei activități de perspectivă;
- (2) perioada luării deciziei;
- (3) perioada realizării deciziei luate [10, p.130-131].

Reieșind din periodizarea voinței propusă de psihologul Н.Д. Узнадзе, putem conchide că după luarea deciziei urmează ca aceasta să fie înfăptuită (executată). De regulă, realizarea deciziei nu întâmpină dificultăți. Totodată, uneori apar situații când persoana tinde să execute ceva complicat din punct de vedere tehnic. Acest aspect nu este specific voinței. Acțiuni complicate pot fi întâlnite și în cadrul executării acțiunilor impulsive. Menționăm că nu există nicio conexiune între comportamentul volitiv și dificultatea executării acestuia. În acest sens, autorul precizat susține că în cazul apariției de obstacole în procesul executării deciziei sau în cazul în care devine clar că rezultatul este imposibil de a fi atins este oportun să vorbim despre *dorință, râvnire, pasiune* și nu despre *decizie* [10, p.132]. În fine, voința se referă doar la ceea ce noi putem executa (înfăptui). Ceea ce este de neatins și inaccesibil în niciun caz nu poate deveni obiect al voinței.

Mai multe acțiuni din care este compus comportamentul volitiv servesc unui scop comun, sunt bine gândite și determinate. Această trăsătură a voinței este caracteristică unui comportament planificat. Cu toate că acțiunile sunt uneori polivalente, ele toate contribuie la finalitatea și integritatea comportamentului volitiv: *este trasat scopul, sunt definitivate mijloacele necesare pentru atingerea acestui scop, se întreprind anumite acțiuni*. Este de precizat că atât scopul, cât și mijloacele, precum și acțiunile separate ce sunt întreprinse de către subiect se află într-o interdependență reciprocă.

Oricărui act volitiv îi este caracteristică *sistematizarea rațională* a acestuia. Pe cale de consecință, concluzionăm că atât timp cât decizia conține un potențial autoritar pentru subiect, acesta va înfăptui acțiunile determinate în această decizie. Totodată, în momentul în care decizia din careva motive „*își pierde reputația*” în fața persoanei, se poate întâmpla că subiectul renunță la realizarea unei astfel de decizii.

În această ordine de idei, vom sublinia că atât în cazul unui comportament volitiv, cât și în cazul celui impulsiv un rol principal joacă *orientarea psihologică a persoanei*. Anume orientarea psihologică, altfel spus, linia comportamentală a acesteia ocupă un loc decisiv în procesul înfăptuirii unei decizii. După cum s-a demonstrat în psihologie, *linia comportamentală formată din obișnuințe și deprinderi este cu mult mai puternică și prevalează asupra deciziei luate de către subiect de a acționa volitiv contrar acestei linii* [10, p.134]

(cursivul ne aparține – *n.a.*). Vom exemplifica cele expuse: persoana decide să renunțe la fumat, ceea ce constituie o decizie voluntară, corectă și nobilă; ea conștientizează necesitatea unui mod de viață sănătos și renunță la fumat; ulterior deviază de la decizia luată începând să fumeze. În astfel de situații se susține că persoana nu a fost bine motivată, iar orientarea psihologică a fost una insuficientă. O situație inversă apare atunci când persoana își urmărește decizia, iar reorientarea ei psihologică aduce anumite rezultate pozitive. De fapt, situația a rămas aceeași, s-a schimbat atitudinea față de această situație, reacțiile persoanei la obiect, care cândva îi provoca dorință și pasiune, se diminuează până când aceasta nu renunță complet la ideea respectivă.

Fundamentul voinței o constituie trăirea lăuntrică a subiectului care poate fi desemnată prin dorință existentă la momentul actual. Dacă această dorință lipsește la momentul înfăptuirii deciziei, voința nu va exista.

Prin urmare, tensiunea musculară și eforturile psihofizice prin care trece orice act volitiv nu sunt determinative, principală este dorința actuală a persoanei. În cazul comportamentului impulsiv la fel va avea loc tensiunea musculară, precum și depunerea eforturilor psihofizice, însă particularitatea actului voluntar devine dorința actuală trăită de către subiect, constituind un imbold puternic pentru înfăptuirea acesteia. Sintetizăm că, la prima vedere, actul luării de decizii apare brusc, ceea ce conduce la apariția sentimentului de neputință și incertitudine, iar apoi se substituie cu o stare de sineîncredere și liniște sufletească. Decizia de a comite un act volitiv întrerupe starea anterioară, începând o stare nouă, opusă celei precedente. Oricare ar fi decizia persoanei, ea demonstrează schimbarea orientării psihologice a persoanei.

Voința presupune că persoana nu face ceea ce dorește la moment, la ce o impune necesitatea actuală, dar ceea ce corespunde intereselor generale ale acesteia. Prin urmare, actului de decizie în cazul unui comportament volitiv îi precede înțelegerea preventivă a situației, căutarea anticipată a comportamentului oportun ce ar corespunde intereselor Eu-lui. Procesul de căutare este finalizat printr-un act de decizie; cu alte cuvinte, persoana găsește totuși un model de comportament, care, în opinia persoanei, corespunde Eu-lui și pentru care ea va fi responsabilă.

Prin urmare, voința este ceea ce cuprinde triada: necesitatea, interesele și scopurile persoanei, comandându-le.

În legea penală semnele volitive ale atitudinii psihice se exprimă, de regulă, în calitate de dorință a unui rezultat sau în admiterea conștientă a acestuia, sau în miza subiectului pe prevenirea urmărilor prejudiciabile (art.17-18 CP RM [1]).

Așadar, acțiunea sau inacțiunea persoanei trebuie să fie una volitivă, adică trebuie să constituie mijloc pentru obținerea scopului conturat. În unele cazuri, cauza comiterii unei infracțiuni devin eforturile volitive slabe sau neînsemnate manifestate din partea subiectului infracțiunii. Spre exemplu, în cazul malpraxisului medical, când medicul nu i-a acordat pacientului ajutorul necesar din cauza dezorientării situative, neatenției (lipsei de concentrare intelectuală) manifestate la identificarea diagnosticului, ceea ce a condus sau putea să conducă la anumite consecințe nefaste.

În cazul în care actul volitiv lipsește (a scăpat din atenție, nu a observat, a pierdut etc.) persoana va răspunde pentru faptul că nu și-a folosit capacitățile sale pentru a preveni urmările prejudiciabile.

Reieșind din analiza situației doctrinare în domeniul abordat, putem conchide că la momentul actual elementului volitiv al vinovăției îi este consacrat spațiu considerabil în doctrina juridico-penală și în cea de psihologie, în comparație cu spațiul acordat celui intelectual. Rămâne indiscutabil că latura volitivă a psihicului uman are o semnificație extraordinară nu doar pentru aprecierea juridico-penală a faptei, ci și pentru definirea urmărilor prejudiciabile. Astfel, spre exemplu, în cazul în care în procesul săvârșirii unei fapte prejudiciabile persoana a conștientizat caracterul prejudiciabil al faptei, însă din cauza unor stări maladive ale psihicului voința i-a fost afectată, ceea ce a dus la imposibilitatea de a-și dirija propriul comportament, atunci aceasta nu poate fi urmărită penal.

În acest sens, cu toate că elementul volitiv se consideră a fi de o semnificație majoră, totuși nu putem să nu recunoaștem că elementul intelectual al psihicului are o importanță primordială. Astfel, în cazul cărorva tulburări de ordin intelectual, când la momentul săvârșirii unei fapte prejudiciabile persoana nu putea să conștientizeze caracterul prejudiciabil al acțiunilor (inacțiunii) în urma unei tulburări psihice, lipsește nu doar vinovăția persoanei, dar devine imposibilă tragerea persoanei la răspundere penală.

Cu alte cuvinte, tulburările unor procese psihice de ordin volitiv pot și să nu afecteze sfera intelectuală a psihicului uman, pe când tulburarea proceselor intelective totdeauna conduce la abolirea voinței la persoană.

Astfel, vom constata, aducând argumente de rigoare, că *vinovăția* se exteriorizează prin atitudinea conștientă a făptuitorului; fapta prejudiciabilă se manifestă ca un *act voluntar*. Iar în lipsa conștientizării actului nu există atitudine psihică față de ceva sau cineva, ceea ce ar însemna că, prin intermediul rațiunii, făptuitorul evidențiază obiectul unei astfel de atitudini psihice. Acest postulat se prezintă a fi dominant în doctrina juridico-penală din ultimii 70-80 de ani [4, p.122].

În cazul *actului volitiv* mecanismul de realizare a necesității diferă substanțial de actul impulsiv. Având la bază o necesitate stringentă, subiectul nu-și va supune comportamentul imboldului necesității, subiectul nu face ceea ce dorește, se abține, întreprinde alte acțiuni. Putem concluziona că, în cazul comportamentului volitiv, persoana nu se supune impulsului necesității, se abține, uneori chiar săvârșind acțiuni diametral opuse necesității prezente.

Așadar, actului volitiv al omului îi sunt caracteristice următoarele *trăsături definitorii*:

- 1) actul volitiv niciodată nu se bazează doar pe impulsul necesității;
- 2) în cazul actului volitiv Eu-l este contrapus comportamentului solicitat;
- 3) comportamentul volitiv nu se desfășoară în prezent, el este destinat pentru viitor, voința este una de perspectivă;
- 4) Eu-l analizează din timp comportamentul viitor, iar realizarea acestui comportament va depinde de voință.

Așadar, se cunoaște că la baza comportamentului voluntar se află orientarea psihologică a persoanei manifestată la momentul luării unei hotărâri. Apariția unei astfel de orientări se detestă printr-o trăire specifică a autoactivității care nu se aseamănă cu alte trăiri și care în psihologie se numește *tărie de voință*. La fel și comportamentul impulsiv se desfășoară având la bază o orientare psihologică anumită, apărută sub imperiul unei situații care însoțește necesitatea actuală [10, p.143]. În acest sens, comportamentul volitiv se deosebește de cel impulsiv prin faptul că în perioada anterioară actului volitiv persoana creează condiții pentru apariția acestei orientări psihologice, pregătind fundamentul necesar.

Comportamentul voluntar provocat printr-un impuls al necesității actuale *în funcție de conținut* nu se deosebește de un comportament impulsiv. Orice act volitiv este însoțit de trăiri lăuntrice specifice acestuia, când persoana este determinată să înfăptuiască decizia luată chibzuit. Anume aceste trăiri sunt caracteristice procesului volitiv.

III. Elementul emotiv. În acest segment de cercetare științifică considerăm extrem de important nu doar a da definiția noțiunii de element emotiv care, de rând cu elementul intelectual și elementul volitiv, formează atitudinea psihică a persoanei față de fapta comisă, dar și a argumenta semnificația acestuia în cadrul construirii atitudinii psihice a făptuitorului față de comportamentul prejudiciabil manifestat.

Emoțiile (sentimentele, afectele) sunt manifestate în formă de reacții, provocate de anumite împrejurări obiective, formând o stare emotivă. Emoțiile reprezintă reflectarea psihică sub formă de trăire subiectivă directă a sensului vital al anumitor fenomene și situații.

În literatura de specialitate română se susține că discernământul include și stările afectiv-volitiv, care, în unitate cu cele cognitive, oferă o înțelegere integrală a atitudinii de comportament față de o faptă oarecare [3]. În acest sens, se cunoaște faptul că, în actele de comportament, stările de afectivitate au adeseori o pondere ce depășește discriminarea cognitivă, deoarece: 1) afectele sunt principalii furnizori de energie pentru lumea cognitivă; 2) sunt cele ce dau stabilitate intenției și atitudinii umane, ca niște ecluze ce închid sau deschid accesul la informația cognitivă, îndeplinind astfel rolul de liant (de „țesut conjunctiv”) pentru cogniție; 3) afectele sunt acelea ce determină ierarhia conținuturilor gândirii prin reducerea gradului său de complexitate și prin concentrarea pe ceea ce este esențial într-o atitudine comportamentală [3].

În cazul unui comportament criminal emoțiile (afectele) deseori sunt materializate în motivul săvârșirii infracțiunii (ură, frică, cruzime etc.) care formează fundalul pe care au loc procesele volitive și intelective, precum și afectele – stări emotive puternice și relativ de scurtă durată care sunt legate cu modificarea bruscă a circumstanțelor vitale ce se prezumă a fi importante pentru subiect în așa măsură, încât devin forță motrice pentru comiterea infracțiunii.

Referindu-ne la coraportul dintre voință și emoții, vom specifica că în cazul în care persoana se află sub imperiul necesității actuale și comportamentul acesteia este supus unei astfel de necesități, are loc așa-numitul *comportament impulsiv*.

Însă, nu în permanență persoana cade pradă propriilor impulsuri. Știința a demonstrat că persoana are suficientă forță pentru a opune rezistență obstacolelor, pentru a supraviețui în situații excepționale etc. Persoana conștientizează existența unei necesități actuale, însă înțelege că ea se poate elibera de sub stăpânirea impulsului provocat de această necesitate actuală, realizând că propriul comportament depinde de propriile sale eforturi și își alege forma de comportament mai preferabilă și acceptabilă în situație concretă.

Efectuând analiza comparativă a *comportamentului impulsiv și volitiv*, vom sublinia că activitatea impulsivă, spre deosebire de comportamentul volitiv, se desfășoară autonom și independent, fiind îndreptată și dirijată de o situație actuală în care se află subiectul, și nu necesită careva intervenții din partea acestuia.

Anume caracterul impulsiv al acțiunii întreprinse determină uneori devierea direcției acestui impuls, el schimbându-și traiectoria primară. Trebuie să constatăm, în același timp, că este doar o excepție. Cu mult mai des se întâmplă că, de la bun început până la sfârșit, acțiunea impulsivă este executată integral reprezentând o unitate indisolubilă, servind scopului trasat. Aceasta deoarece la temelia comportamentului respectiv impulsul necesității actuale devine cu mult mai pronunțat decât alte impulsuri ce au apărut ocazional pe parcursul actului impulsiv primar.

Cu totul altceva se întâmplă în cazul unui *act volitiv*. Finalitatea și integritatea acestuia nu sunt niște împrejurări ocazionale și situative, ci invers – ele devin specifice. Cum corect a menționat psihologul Н.Д. Узнадзе, „*acolo unde integritatea comportamentului este tulburată și, prin urmare, acesta deviază de la cursul stabilit care avea să ducă la scopul determinat, nu există comportament volitiv*” [10, p.132]. Solidarizându-ne cu autorul citat *supra* vom sublinia că, indiferent cât de complicat ar fi comportamentul volitiv, acesta de la început până la sfârșit rămâne orânduit și sistematizat.

Ținem să precizăm că nu orice emoție trăită de către persoană pe parcursul săvârșirii faptei prejudiciabile prezintă un interes juridico-penal, ci numai emoția extrem de puternică care poate să reducă substanțial elementul intelectual și(sau) elementul volitiv al atitudinii psihice față de faptă comisă și consecințele acesteia.

Totodată, stările în care impulsurile persoanei nu pot fi pe deplin stăpânite de către aceasta sau dirijarea lor este una insuficientă, constituie, de fapt, o reacție neurogenă fiziologică ce apare în urma unei situații conflictuale, percepute ca una extraordinară. În urma acestei reacții psihogene se reduce substanțial capacitatea de a conștientiza caracterul prejudiciabil al faptei, precum și autocontrolul.

În literatura de specialitate medicală, nevrozele sunt definite ca anumite tulburări neuro-psihice care se manifestă în fenomene specifice emotiv-afective și somatovegetative clinice [5, p.429]. Astfel, nevroza este considerată o boală, condiționată de o situație conflictuală psihogenă acută sau cronică percepută de către persoană ca fiind una extraordinară (extrem de importantă) în urma tulburării relațiilor interpersonale, ce se manifestă preponderent prin dereglarea funcțiilor sistemelor emotiv, vegetativ și ale celui endocrin.

Nevrozele cuprind în exclusivitate doar maladiile în care tulburările neuropsihice sunt reversibile și asociate cu absența vizibilă a modificărilor morfopatologice în sistemul nervos.

Nevroza poate fi caracterizată prin triada semnelor:

- (1) dereglările patologice sunt reversibile, independent de vechimea procesului;
- (2) se manifestă clinic prin dominarea perturbărilor emoțional-afective și somatovegetative;
- (3) atitudinea critică a persoanei față de boală se păstrează.

Particularitățile tabloului clinic al nevrozei depind nu doar de caracterul situației conflictuale și emotive, dar și de *personalitatea individului*, specificând diverse variante clinice.

La studierea nevrozelor neurofiziologul И.П. Павлов a subliniat că în cazul unui om (în comparație cu animalul – *n.a.*) necesită a fi precizată natura devierii comportamentale a omului de la o anumită normă [8, p.91]. Totodată, savantul opinează că această normă este una convențională și nu există vreo măsură unică ce poate fi atribuită oamenilor, în general. Autorul insistă la o colaborare individuală dintre pacient și medic în procesul stabilirii cauzei acestei nevroze și previne că procesul de căutare și depistare a cauzei respective este îngreunat de o multitudine de probleme apărute haotic în viața persoanei al cărei comportament este supus analizei. Mai mult, savantul încearcă să precizeze motivele în urma cărora cauza depistată a servit drept imbold pentru provocarea stării nevrotice la persoana concretă [8, p.91].

În opinia acestui savant, nevrozele constituie devieri cronice (pe parcursul săptămânilor, lunilor și chiar anilor) de la normă ale activității nervoase superioare [8, p.94]. Activitatea nervoasă superioară, în accepțiunea lui И.П. Павлов, se detestă în reflexele condiționate, pozitive sau negative, la diferite iritații prin analogie

cu animalele. Prin efectuarea experimentelor asupra animalelor de laborator autorul, aducând argumente convingătoare, a demonstrat că printre cauzele principale ale nevrozelor la animale se înscriu:

- (1) iritanți extrem de puternici sau extrem de complicați;
- (2) supratensionarea sistemului de frânare;
- (3) ciocnirea sau urmarea imediată a proceselor nervoase polare (diametral opuse);
- (4) castrarea [8, p.94].

Pe cale experimentală savantul a demonstrat că apariția nevrozei se datorează tipului de activitate nervoasă superioară a animalului concret supus experimentului. Mai mult, И.П. Павлов a propus spre utilizare clasificarea celor trei tipuri de comportament la animale care, în opinia savantului, coincide în mare măsură cu clasificarea temperamentelor propusă încă de Hippokrates. De fapt, autorul evidențiază existența unui tip central, echilibrat și cumpătat, la care procesele de excitare și frânare se află într-un echilibru reciproc. Acest tip este descris la neurofiziologul citat *supra* în două forme: forma liniștită și solidă, pe de o parte, și forma activă, pe de altă parte. După care Павлов subliniază două tipuri polare de comportament, extreme în manifestarea lor, cum ar fi: un tip extrem de puternic, însă cu procesul de frânare slab, iar altul – extrem de slab la excitare și la fel de slab la frânare [8, p.94].

În dezvoltarea nevrozelor sunt importante: semnificația socială și individuală a trăirilor pentru persoana concretă; particularitățile fenotipice ale personalității, formate sub influența bagajului genetic și a educației obținute, ceea ce desemnează că trăsăturile neurastenice pot fi condiționate ereditar sau pot fi dobândite în urma educației incorecte.

Printre factorii de risc ai nevrozelor se înscriu: surmenajul fizic; bolile somatice; traumele; climatul psihologic familial defavorabil; insatisfacția profesională; abuzul de alcool sau de substanțe psihotrope; modificările de vârstă ale sistemului vegeto-endocrin etc.

Se disting următoarele forme principale de nevroze: *forma astenică* (neurastenia, psihastenia); *forma isterică* (isterio-neurastenia) și *forma obsesivă*. Pentru doctrina juridico-penală în materia responsabilității reduse importanță capătă forma *nevrozelor obsesive* în varianta lor de *nevroză afectivă* (de șoc).

În cele ce urmează vom sublinia că, în cazul unei *nevroze afective* (de șoc), iritantul este unul extrem de puternic, conținând chiar și o amenințare serioasă pentru viață, cum ar fi, cu titlu de exemplu: într-o situație de luptă, boală, cutremur de pământ etc. Forța extraordinară a iritantului psihic se datorează semnificației sale informative pentru subiect și măsurii în care acest iritant provoacă disonanță între situația faptică și cea prognozată de subiect [5, p.430].

În literatura de specialitate medicală se disting cinci forme de nevroze afective (de șoc): simplă; de agitație (anxietate motorică); stuporoasă (imobilitate, mutism); crepusculară (perioada de declin); fugiformă [5, p.430]. *Nevroza afectivă (de șoc) simplă* se caracterizează prin încetarea proceselor psihice asociate cu tulburările somatovegetative și constituie *un afect de spaimă*. Această formă de nevroză afectivă debutează și se dezvoltă acut (subit) în calitate de răspuns la o traumă psihică de șoc (cauza iritantă) puternică, având o semnificație vitală pentru subiect.

Picul de manifestare a nevrozei de afect se detestă imediat sau peste câteva ore după acțiunea iritantului patogen. Persoanei îi sunt caracteristice anumite modificări somato-vegetative care pot fi chiar și înregistrate: tahicardie, tensiune arterială instabilă, tremorul mâinilor și al picioarelor, pierderea poftei de mâncare, pierderea masei corporale; senzația de slăbiciune în picioare, tulburarea somnului etc. Răspunsurile la întrebările formulate sunt inhibitate, reacțiile verbale sunt încetinite. În cazul repetării efectului patogen al iritantului se formează frica, însă atitudinea conștientă față de propriile acțiuni se păstrează.

Pe cale de consecință, examinând elementul emotiv al vinovăției, am pășit pe tărâmul psihologiei și al neurofiziologiei. Este evident că nu orice stare emotivă este suficientă pentru comiterea unei fapte infracționale prevăzute de componentele privilegiate ale omorurilor intenționate, această stare de origine psihofizică fiind de o anumită intensitate; în caz contrar, cele comise vor fi încadrate în baza componentei generale pentru omorul intenționat.

În felul acesta, clarificăm că componentul emotiv al psihicului uman reprezintă elementul obligatoriu și indispensabil al oricărei fapte omenești, inclusiv a celei infracționale; confirmarea o găsim și în doctrină [6, p.36]. Totodată, constatăm că legea penală a Republicii Moldova nu include emoțiile în definitivarea formelor de vinovăție, însă emoțiile sunt parte integrantă a atitudinii psihice ce constituie vinovăția. Din această perspectivă, semnificație juridico-penală deosebită dobândesc emoțiile trăite de către făptuitor până la comiterea fetei și nemijlocit în procesul comiterii acesteia.

Emoțiile, precum și sentimentele trăite și manifestate *postfactum*, nu au nicio relevanță juridico-penală, putând fi luate în considerare doar la operarea normei cu privire la căință activă (art.57 CP RM).

În acest cadru tindem să precizăm că norma generală privind responsabilitatea redusă în Codul penal al Republicii Moldova, apărută recent, în urma modificărilor și completărilor operate prin Legea nr.277 din 18.12.2008 [2], acoperă anumite stări psihice ce diminuează discernământul. Astfel, diminuarea discernământului se datorează uneori și unor emoții puternice sub imperiul cărora se află persoana care comite fapta infracțională. De fapt, instituția responsabilității reduse a fost recunoscută tacit de către legiuitorul autohton prin instituirea unor norme speciale în Capitolul II al Părții Speciale a Codului penal (art.146, 147 și art.156 CP RM), în care emoțiile trăite de către făptuitor la momentul comiterii infracțiunii au determinat diminuarea nivelului de conștientizare și a autocontrolului manifestat.

Atitudinea legislativă îngăduitoare, anterioară modificărilor operate, a fost impusă de particularitățile stărilor psihice sub imperiul cărora se afla persoana la momentul comiterii unor astfel de fapte, unica diferență constând în cauza generatoare de astfel de tulburări: dacă în cazul infracțiunilor prevăzute la art.146 și la art.156 CP RM cauza tulburărilor afective este una exogenă, atunci în cazul pruncuciderii (art.147 CP RM) cauza tulburărilor trăite de făptuitor este una endogenă.

Prin urmare, analizând coraportul dintre elementul intelectual, elementul volitiv și elementul emotiv al vinovăției, vom atenționa că intenția specifică omorului săvârșit în stare de afect este una spontană, care se dezvoltă subit și impetuos, deoarece aceasta se formează sub imperiul stării de tulburare emotivă, acțiunea deucidere executându-se simultan sau în intervalul de timp cât persistă această stare. Așadar, constituie circumstanță atenuantă legală săvârșirea infracțiunii sub imperiul unei puternice emoții, generate de o provocare din partea persoanei vătămate.

O tulburare emotivă este caracteristică și femeii-pruncucigașe, însă cauza unor astfel de tulburări este una endogenă, condiționată de modificări metabolice substanțiale și de boli somatice asociate sarcinii și procesului de naștere.

Reieșind din cele expuse, suntem de părere că temeiul aplicării normei cu privire la responsabilitatea redusă trebuie să fie mai larg decât cel prevăzut de alin.(1) art.23¹ CP RM. Din conținutul dispoziției se deduce că tulburarea psihică este unicul temei pentru operarea normei cu privire la responsabilitatea redusă. Însă, în cadrul acestui mesaj științific am demonstrat, aducând argumentele de rigoare, că uneori emoțiile sunt apte să diminueze discernământul persoanei la momentul comiterii faptei infracționale. În calitate de argument evidențiem existența celor trei norme juridico-penale de sine stătătoare prevăzute la art.146, 147 și la art.156 CP RM. Prin urmare, propunem revizuirea normei juridico-penale cu privire la responsabilitatea redusă prin lărgirea și concretizarea temeiurilor de operare a acesteia, cum ar fi nu doar tulburarea psihică, dar și tulburarea emotivă.

Bibliografie:

1. Codul Penal al Republicii Moldova, nr.985-XV din 18 aprilie 2002. În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2002, nr.128-129, nr.134.
2. Legea nr.277 din 18.12.2008 cu privire la completarea Codului penal al Republicii Moldova nr.985-XV din 18 aprilie 2002. În: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2009, nr.120.
3. SCRIPCARU, Gh., SCRIPCARU, C., GRAMADA, S., AGROSOAIE, I. *Bioetică și psihiatrie experimentală: Discernământul și/sau reprezentarea în psihiatria medico-legală*. <http://www.bioetica.ro/index.php/arhiva-bioetica/article/download/288/475> (Accesat: 05.08.2013)
4. ГРУНТОВ, И.О. *Принцип личной виновной ответственности в уголовном законодательстве*. Минск: Тесей, 2012. 366 с. (ISBN 978-985-463-496-8)
5. ЕЛИСЕЕВ, А.Г., ШИЛОВ, В.Н., ГИТУН, Т.В. и др. *Большая медицинская энциклопедия*. Москва: Эксмо, 2005. 864 с. (ISBN 5-699-08680-3; ISBN 5-699-08685-4)
6. КРАСИКОВ, Ю.А. *Статья 24 (Формы вины)*. În: *Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Раздел II. Преступление* / Под редакцией Ю.И. Скуратова, В.М. Лебедева. Издание 2-е, дополненное и измененное. Москва: Норма•Инфра-М, 1998. 832 с. (ISBN 5-89123-193-X (ISBN 5-86225-645-8))
7. НЕРСЕСЯН, В.А. *Ответственность за неосторожные преступления*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2002. 223 с. (ISBN 5-94201-115-X)

8. ПАВЛОВ, И.П. О типах высшей нервной деятельности и экспериментальных неврозах. В: *Сборник «Классики физиологии»* / Ответственный редактор: И.С. Купалов. Москва: Академия медицинских наук СССР, Государственное издательство медицинской литературы, 1954. 192 с.
9. СИДОРОВ, Б.В. *Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение (социально-психологическое и правовое исследование)*. Казань: Издательство Казанского государственного университета, 1978. 156 с.
10. УЗНАДЗЕ, Д.Н. *Общая психология* (Перевод с грузинского Е.Ш. Чомахидзе) / Серия «Живая классика». Москва: Смысл; Санкт-Петербург: Питер, 2004. 413 с. (ISBN 5-89357-121-5 (Издательство «Смысл»); ISBN 5-469-00020-6 (Издательство «Питер»))
11. ЯКУШИН, В.А. *Субъективное вменение и его значение в уголовном праве*. Тольятти: ТолПИ, 1998. 296 с. (ISBN 5-230-16466-7)

Prezentat la 15.10.2013